

3. Ганжуров, Ю. (2005). Парламентський дискурс в публічних комунікаціях. [У:] *Політичний менеджмент*. № 6. с. 103–113.
4. Желтухина, М. Р. (2000). *Комическое в политическом дискурсе конца XX века. Русские и немецкие политики*. Москва, Волгоград, 264 с.
5. П'єсх, О. І. (2018). *Парламентські дебати Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії в когнітивно-дискурсивній парадигмі*. Черкаси, 388 с.
6. Шейгал, Е. И. (2004). *Семиотика политического дискурса*. Москва, 326 с.
7. *Лінгвопрагматика політичного дискурсу: типологія мовленнєвих жанрів* (2019). Наталя Кондратенко, Людмила Стрій і Олександра Білінська. Одеса, 236 с.

УДК 81'272

DOI:10.32626/2309-9771.2019-50-76-80

Лариса Кравець
доктор філологічних наук, професор, професор кафедри
філології Закарпатського угорського інституту
імені Ференца Ракоці II (м. Берегове, Україна)
e-mail: lara.kravets@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5486-0642

РІДНА МОВА В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті різноаспектно схарактеризовано поняття «рідна мова». З'ясовано основні параметри його. Проаналізовано вплив політичних, ідеологічних, соціальних чинників на визначення рідної мови. Схарактеризовано кореляцію поняття «рідна мова» з поняттями «національна мова», «материнська мова», «перша мова». Розкрито специфіку визначення рідної мови в полікультурному середовищі.

Ключові слова: рідна мова, полікультурне середовище, національна мова, самовизначення нації, параметри визначення рідної мови.

Kravets Larysa. Native language in a policultural society

The purpose of the study is to reveal the specifics of the definition of the native language and find out the role of the native language in the life of a policultural society.

Sources of research are historical documents and observations of scientists of different years.

In Ukrainian linguistics, the concept of «native language» is determined by various differential signs. Most often determined by the type of language learning (person learned as a child at home (usually from parents (mother) without special training) and nationality (national language).

The native language was important in the formation of the Ukrainian nation in the 19th - early 20th centuries. This problem was very acute in the policultural Transcarpathia.

Language as an identifier of the people has become an instrument of political manipulation, a means of separation of Ukrainian Transcarpathia and the formation of sympathy for Russia. The struggle for national self-determination was primarily a struggle for the native language of the people.

In the multinational USSR, the implementation of the policy of internal colonialism and the formation of the Soviet people was accompanied by repressive measures against Ukrainian nationally conscious citizens and ethnic minorities, erasing the policultural of many regions of Ukraine, the adoption of Russian as a language of interethnic communication and as a native language for non-Russian citizens. All-Union censuses reflect this trend. The results of a survey on the use of languages in 1926, 1970, 1979 and 1989 are analyzed.

A long war against Ukrainian identity, language, statehood, and the assimilation policy of the USSR led to the Russification of the Ukrainian people and numerous ethnic groups living in Ukraine. This destroyed the policulturalism of the regions of Ukraine. In the new Ukrainian state, it became necessary to approve the status of the Ukrainian language and languages of national minorities.

In a modern policultural society, the definition of the native language is important for establishing the identity of a person and his belonging to a particular ethnic group. This does not lose relevance in the case of the presence of two native languages, since a person can identify himself with the corresponding ethnic groups by language.

Under the development of the Ukrainian state, understanding the mother tongue as a national one remains very important.

Key words: native language, policultural society, national language, nation's self-determination, parameters of mother language.

Поняття «рідна мова» одне із найскладніших і водночас найважливіших у соціолінгвістиці, лінгвофілософії, етнології, лінгводидактиці та інших науках. Його широке функціонування засвідчує вагомість охоплюваного ним змісту, значну варіативність вираження та наявність смислових нюансів. З часу впровадження в політичну практику принципу самовизначення націй поняття виразно й послідовно політизували, пов'язуючи з іншим не менш важливим поняттям «нація». У сучасній науці поняття «рідна мова» набуло міждисциплінарного статусу, але його загальноновизнана дефініція відсутня.

Основою для визначення поняття «рідна мова» є різні диференційні ознаки. Найчастотніші з них – тип засвоєння (від батьків (матері) без спеціального навчання) та етнічна і національна самоідентифікація (мова мого народу). Трактують рідну мову на основі згаданих ознак наявне в доробках українських учених і громадських діячів початку ХХ ст. (К. Михальчука, І. Огієнка, В. Сімовича, А. Волошина, М. Возняка, М. Гладкого, О. Курило, О. Синявського, С. Смеречинського та ін.), фіксуємо його і в працях сучасних дослідників (В. Русанівський, С. Єрмоленко, Л. Мацько, М. Сюсько, Я. Радевич-Винницький, О. Федик, М. Степаненко, Ф. Бацевич, Н. Дзюбишина-Мельник, І. Фаріон, О. Маленко та ін.). Витоки цих поглядів містяться в концепціях представників німецької класичної філософії та в ідеях романтиків (Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Гердера, Й.-Г. Фіхте, А. Шлейхера, а також В. фон Гумбольдта).

У німецькій класичній філософії нацією вважали спільноту людей, об'єднаних мовою, звичаями і культурою. В. фон Гумбольдт, поділяючи ідеї Й.-Г. Гердера щодо мови, мислення і народу, розробив лінгвофілософську антропологію та пояснив природну єдність мови, мислення і культури. Кожна мова, на думку вченого, перебуваючи між людиною і світом та виражаючи суб'єктивне бачення об'єктивного світу, виявляє свій творчий характер, енергетичну сутність. Вона є діяльністю людського духу, енергією, яка проймає усе життя народу, що нею говорить, і водночас результатом цієї діяльності. Мова, з одного боку, виражає неповторність народу, а з другого – формує її. «Розуміння мови як енергії, – зазначає Ф. С. Бацевич, – було якісно новим у науці про мову та в лінгвофілософії. Формою існування мови в такому аспекті розгляду стає розвиток. Якщо мова – це енергія, то її можна розглядати як організм, який постійно і вічно себе породжує» [Бацевич 2008, с. 40 – 41].

Ідеї В. фон Гумбольдта підхопили та розвинули в лінгвофілософських працях Г. Штейнталь, В. Вундт, К. Фослер, Е. Кассіер, О. Потебня та ін. Сформульовані ними наукові положення в сукупності склали основу концепції рідної мови. У ХХ ст. погляди В. фон Гумбольдта здобули нове життя в гіпотезі лінгвістичної відносності Е. Сепіра і Б. Ворфа та надихнули Й.-Л. Вайсгербера на створення мовного закону людства, ядром якого став закон рідної мови.

Гумбольдтівське розуміння мови як енергії цілком відповідало національно-політичній концепції життя народу та стало дієвим чинником у процесах самовизначення європейських народів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а також сприяло розвитку народних (національних) мов, виробленню їх літературних форм. У нових парадигмах ідея про мову як діяльну силу корелювала із категоріями окремішності народу, його унікальних концептуальних систем, специфіки пізнання та засвоєння дійсності, детермінованості мислення народу структурою мови, якою він розмовляє. Відповідно поняття «рідна мова» співвідносили із поняттям «мова мого народу». Проте народна мова, щоб стати репрезентанткою нації, потребувала писемної форми, опрацювання, унормування, кодифікації, що можливо тільки з появою і розвитком художньої літератури цією мовою.

Мовне питання наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. було одним із основних для самовизначення українців, які проживали на різних територіях. В умовах полікультурного середовища, яким було і залишається, зокрема, Закарпаття, ця проблема стояла особливо гостро. Співіснування різних етносів, безперечно, зумовлювало взаємовпливи і взаємозбагачення їхніх культур, проте загрожувало бездержавним народам асиміляцією. Вислів російського прем'єр-міністра П. Столипіна «Народ, який не має національної самосвідомості – є гноєм, на якому виростають інші народи» чітко окреслює цю загрозу. Розрізненість українців у полікультурному середовищі, пригніченість, зденаціоналізованість верхівки, а також відсутність унормованої форми національної мови гальмували національне самовизначення та виборювання власної державності. Ускладнювали ситуацію соціально-економічні та політичні процеси в Центральній та Східній Європі, зокрема російські зазіхання на Галичину, Перша світова війна, розпад Австро-Угорської імперії, революція в Російській імперії. У таких умовах правителям інших держав нескладно було «переробити на свою подобу» (М. Возняк) український народ. Одним із способів формування «потрібної» свідомості на Закарпатті стало впровадження «язичія». М. Сюсько так характеризує мовну ситуацію в краї порубіжжя ХІХ – ХХ віків: «за літературну мову в ХІХ ст. і, по суті, аж до 40-х років ХХ ст. тут правило т. зв. «язичіє», тобто строката мішанина, штучний витвір, що взагалі суперечило духові живої мови, а також місцевий різновид української літературної мови, який, однак, у зв'язку з багатьма причинами не посів помітного місця у процесі становлення загальноукраїнської літературної мови. Освічені люди в краї (здебільшого священики), спан-

теличені літературним москвофільством, розмовляли і писали нібито «по-руськи», проте по-справжньому російською мовою не володіли, калічили її, крім іншого, і штучними зворотами та карпаторуськими «произношениями». Підручники, писані мертвим «язичієм», діти не розуміли. Питоме ж українське населення послідовно користувалося «руською», тобто українською, мовою, яка, до речі, дійшла до нас і znana зараз у вигляді народних говорів. Чисто народною залишалася й уся словесна література (фольклор)» [Сюсько 2014, с. 407].

Мова як ідентифікатор народу стала інструментом політичних маніпуляцій, засобом негуртування, а розбрату, навернення українців Закарпаття та інших етнічних територій до Росії. Використання «язичія» поглиблювало розрізненість місцевих українців, віддаляло від українців по той бік Карпат, спрямовувало неосвічене населення на хибні політичні й культурні орієнтири. Просвітитель і політичний діяч тих часів А. Волошин писав: «Залізло до нас нісколько фанатиков-яничаров царславної і большевистської Росії, котрі сейчас і начали свою опасну, братоубийственную роботу. Простий народ розбивали найнижшою демагогією, сям-там перевели легковіруючих селян на «кривославіє», інтелігенцію же нашу роздвоїли язовим вопросом. Можно сказати, что церкві русько-католицької, народної просвіті, економічній і політичній організації народу нашого найбільше шкодили сесі фанати путем язового розділення сил інтелігенції і нагнали воду лиш на млин мадяронства або повного равнодушія» [Волошин 2002, с. 195].

Лояльна на перших етапах щодо українського мовного та освітнього питань Чехо-Словаччина після ухвали конституційного закону про автономію Карпатської України 22 листопада 1938 року почала проводити, за свідченням В. Гренджі-Донського, політику «колонізації і насильної денаціоналізації» [цит. за Сюсько с. 381]. Проте ще в грудні 1919 р. Міністерство шкільництва, підтримуючи москвофільський рух, давало вказівку: «Щоби населення Карпатської Руси не втратило свідомість, що як українці вони є також членами великого російського народу, рекомендується завести в середніх школах обов'язкове навчання російської мови» [Сюсько 2014, с. 377]. Це було, власне, намагання влади перешкодити національній самоідентифікації та виокремленню української спільноти, розколоти і без того розпорошений народ, посяяти розбрат. Отже, боротьба за національне самовизначення означала насамперед боротьбу за рідну мову народу, тому що, за словами М. Возняка: «кожний народ, дозревши под оглядом національної свідомости, дбає про житя и розвиток своєї родної мови. Диктує се ему вже сама потреба самозбереження. Окремишность мови вказує на истнування окремої народности, яку і познаємо по мові» [Клебан 2014, с. 278–279].

У багатонаціональному СРСР реалізація політики внутрішнього колоніалізму та формування « нової історичної спільноти – радянського народу » супроводились репресивними заходами щодо національно свідомих громадян та етнічних меншин, стиранням полікультурності багатьох регіонів України, утвердженням російської не тільки як мови міжнаціонального спілкування, а й рідної для неросійських громадян. Цю тенденцію відображають всесоюзні переписи, зокрема 1926 р., 1970 р., 1979 р. і 1989 р.

Перепис населення 1926 р. був добре підготовлений і проведений за продуманою методикою, що забезпечило високу інформативність зібраних даних. У трактуванні рідної мови, яку записували зі слів опитуваного, враховано суб'єктивний і об'єктивний чинники: «рідною мовою визнається та, якою опитуваний краще всього володіє або якою звичайно розмовляє». Рекомендовано «рідною мовою дітей, що не вміють говорити, вважати мову матері» [Всесоюзная перепись 1926].

Перепис населення 1970 р. порівняно з попередніми мав ширшу програму та вдосконалену методологію. У ньому з'явилися нові питання, серед яких і питання про другу мову. Відомості про рідну мову і другу мову, як і в попередніх переписах, записували зі слів опитуваних. Трактування рідної мови було уточнене: «...краще всього володіє або звичайно використовує в сім'ї (розрядка наша – Л. К.)» та додано: «Рідна мова може не збігатися з національністю» [Всесоюзная перепись 1969, с. 45 – 46]. Такі формулювання загалом відповідають визначенню рідної мови, прийнятому ООН, але застосовані в умовах СРСР, вони набували ідеологічного спрямування [United Nations].

За результатами перепису 1970 р. 94% мешканців СРСР вважали рідною мову своєї національності, а 6% – мови інших народів. Мовою міжнаціонального спілкування було визнано російську, яку назвали рідною 13 млн осіб неросійської національності, а 41,8 млн осіб неросійської національності вказали російську другу мовою.

Методологія перепису, визначення рідної мови і другої мови в 1979 і 1989 рр. в цілому не змінювалися, а результати опитування показували динаміку в утвердженні статусу російської мови як рідної для неросійських громадян. Кількість населення, яке вважало рідною мову своєї національності, знизилось у 1979 р. до 93,1%, а в 1989 р. – до 92,7%. Другою мовою, якою вільно володіють, в 1979 р. визнали російську 61,3 млн опитаних, в 1989 р. – 69 млн. Рідною мовою в 1989 р. назвали російську 18,7 млн людей неросійської національності. Загалом рідною або другою мовою, якою вільно володіють, в 1989 р. назвали російську 81,4% всього населення країни [Из истории проведения переписей].

В Україні із здобуттям незалежності мовна проблема постала з новою гостротою. Внаслідок тривалої війни проти української ідентичності, мови, державності, асиміляційної політики СРСР, що призвела до зросійщення українського народу і численних етносів, які мешкали на території України, та стирання полікультурності регіонів, у новоствореній українській державі виникла необхідність утвердження відповідного статусу не тільки української мови, а й мов національних меншин. У нових суспільно-історичних умовах та в ситуації незбалансованого білінгвізму питання рідної мови як мови народу стало надзвичайно важливим і політизованим. Його розв'язання потребувало і потребує виваженої мовної політики з боку держави, в якій би були враховані інтереси і титульної нації, і національних меншин.

Реалії сучасного життя, зокрема виникнення глобального інформаційного й економічного простору, соціальна відкритість та багатократне зростання міграційних потоків, що супроводяться зростанням кількості мультилінгвів, зумовлюють виявлення інших параметрів рідної мови, окрім згаданих, а саме час засвоєння та тривалість використання: «Рідна мова – це мова, засвоєна в дитинстві, навички використання якої в основному зберігаються і в дорослому віці» [Беликов, Крысин 2001, с. 12]. Дослідники також підкреслюють, що рідною може бути більш ніж одна мова [Там само]. Такі погляди дискусійні, проте вони ґрунтуються на спостереженнях, даних соціопитувань тощо. Так, в Канаді, де полікультурність має державну підтримку, за даними перепису рівень двомовності населення зростає (з 17,4% у 2006 р. до 17,5% у 2011 р.). Зафіксовано значну частку респондентів, які вдома використовують більш ніж одну мову (5,8 мільйона людей) та визначають як рідну більш ніж одну мову, якою в опитуванні було названо першу мову, вивчену вдома в дитинстві та ще зрозумілу під час перепису (визначили щонайменше дві рідні мови: Нунавут – 47%, Онтаріо – 21%). У 2011 році 63,5% населення країни з рідною мовою, відмінною від англійської чи французької, повідомили, що вдома розмовляють англійською. Також встановлено, що в 2011 році серед дітей віком до 17 років, батьки яких не визначали ні англійську, ні французьку рідною мовою, 37% вважали рідною англійську (33%) або французьку (4%) [Statistics Canada].

Наведені дані засвідчують, що поняття «рідна мова», «материнська мова» і «національна мова» в сучасному світі істотно різняться. Рідна мова – це не завжди материнська мова, бо батьки можуть розмовляти мовою, яка домінує в суспільстві, але нерідна для них. Рідна мова не завжди збігається з поняттям «національна мова».

Часовий та якісний параметри також не найоптимальніші для визначення рідної мови в сучасних умовах. Як свідчать численні факти та результати опитувань, засвоєна в дитинстві мова може бути втрачена або зазнати істотної редукції під впливом іншої мови, яка домінує в суспільстві. За даними бюро переписів США, розміщених на сайті Американської академії мистецтв і наук, у період з 2009 по 2013 рр. біля 20% населення країни (понад 60 мільйонів) розмовляли дома іншою мовою, ніж англійська, і тільки половина з них, тобто 10% населення США, добре володіли цією мовою. Це переважно носії успадкованої мови [American Academy]. М. Шмід, яка вивчає проблему редукції мови (language attrition), вважає, що втрата володіння рідною мовою – явище рідкісне, але в процесі вивчення другої мови рівень володіння рідною істотно знижується [Schmid]. За даними С. Ромейн, рідна мова може згасати, а натомість зростатиме рівень володіння мовою, засвоєною паралельно або в дитинстві [Romaine 1995]. Водночас на думку Т. Ангеловської, твердження, що одна з мов білінгвів «страждає», науково не обґрунтоване [Хорошо ли быть билингвом].

Рідну мову визначають також за частотністю використання, наявністю / відсутністю емоційного компонента, зовнішньою ідентифікацією (з якою мовою ідентифікують мовця). Проте всі ці параметри виявляються нестійкими в полікультурному середовищі та в разі міграції індивіда, коли змінюється мовне оточення та мова, якою людина найчастіше послуговується. Наприклад, обираючи в дослідженні за основний параметр частотність вживання особою певної мови, доходять висновку, що рідна мова людини може змінюватися кілька разів упродовж життя [Skutnabb-Kangas 1981]. Сучасні дослідники часто підкреслюють, що визначення рідної мови залежить від особистості, обставин і суспільства. Враховуючи специфіку поняття та відносність його визначення, усе ж цілком поділяємо думку, висловлену Ф. Бацевичем: «не заперечуючи неспростовні факти, які свідчать про те, що лише окрема людина може визначати свою рідну мову, обґрунтовуємо положення про об'єктивність цього поняття для кожного етносу. Якщо об'єктивним розуміти те, що реально існує в дійсності у зв'язку з пізнавальною діяльністю людини, то рідна мова – явище реальне і об'єктивне, що визнають мільйони людей» [Бацевич 2009, с. 45–46].

У сучасному полікультурному середовищі визначення рідної мови важливе з огляду на потребу встановлення ідентичності людини та її належності до певної етнічної групи. Це не втрачає актуальності й у випадку наявності двох рідних мов, оскільки людина через мови може ототожнювати себе з відповідними етносами. І хоч, за словами Е. Ренана: «Мови – це історичні витвори, які дають мало вказівок про кров тих, що ними говорять, і які в кожному разі не могли б накласти кайданів на людську свободу, коли треба означити родину, з якою поєднуються на життя і на смерть» [Ренан], усе ж загальновизнано, що рідна мова – це

виразник колективного культурного досвіду певного етносу, його менталітету. Вона формує етноспецифічне сприйняття та усвідомлення світу.

В умовах розбудови української держави трактування рідної мови як національної залишається актуальним. А. Колодій підкреслює: «національні держави мають багато вад, вони далекі від досконалості, але нічого кращого людство поки що не придумало» [Колодій]. Констатуємо вагомість рідної мови як національної для українців у процесі державотворення, не можемо заперечувати не менш важливе значення цього поняття для національних меншин України. Підкреслюємо унікальність кожної мови та необхідність збереження мовного і культурного різноманіття країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич, Ф. (2008). *Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень*. Київ, 240 с.
2. Бацевич, Ф. (2009). *Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси*. Київ, 192 с.
3. Беликов, В.И., Крысин, Л.П. (2001). *Социолінгвістика*. Москва, 315 с.
4. Волошин, А. (2002). *Вибрані твори*. Ужгород, 528 с.
5. Всесоюзная перепись населения – всенародное дело. М.: Статистика, 1969., с.45-46
6. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки. Москва, 1927 – 1929. – <http://elibrary.ru/nodes/16537-vyp-4-narodnost-i-rodnoy-yazyk-naseleniya-sssr-1928#mode/inspect/page/5/zoom/4>
7. Из истории проведения переписей населения в России - http://omsk.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/omsk/resources/378b4c004f4ae04882d7d7e1000af5d8/vpn_history.pdf
8. Клебан, Л. (2014). *Питання української національної ідеї, державності та мови у працях Михайла Возняка* [В:] Вісник Львівського університету, серія історична, випуск 50, с. 269 – 280
9. Колодій, А. «Думки з приводу» – https://political-studies.com/?page_id=352
10. Ренан, Е. *Що таке нація?* – Zbruc – <https://zbruc.eu/node/59455>
11. Сюсько, М. (2014). *Питання сучасної української літературної та живорозмовної мови*. Ужгород, 522 с.
12. Хорошо ли быть билингом – <https://www.dw.com/ru/хорошо-ли-быть-билингом/a-47615312>
13. American Academy of Arts and Sciences – <https://www.amacad.org/publication/state-languages-us-statistical-portrait/section/2>
14. Romaine S. (1995). *Bilingualism*. Second edition. Blackwell Publishing, 1995, 402 p.
15. Schmid, M. *Language attrition* – <https://languageattrition.org/what-is-language-attrition/>
16. Skutnabb-Kangas, T. *Bilingualism or Not: The Education of Minorities*. Clevedon: Multilingual Matters, 1981, 378 p
17. Statistics Canada – <https://www12.statcan.gc.ca/census-recensement/2011/as-sa/98-314-x/98-314-x2011001-fra.cfm>
18. United Nations Statistics Division – <https://unstats.un.org/unsd/demographic/sconcerns/popchar/popcharmethods.htm>

УДК: 81'37:801.81

DOI:10.32626/2309-9771.2019-50-80-85

Олена Крижко
кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри
української мови та славістики Бердянського державного
педагогічного університету (Бердянськ, Україна)
e-mail: elenakryzhko8@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5581-5915

ОБРАЗНО-НОМІНАТИВНА ТА ОЦІННА ХАРАКТЕРИСТИКА ФОЛЬКЛОРНИХ ЗООСЕМІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті здійснюється аналіз казкових зоосемізмів у зв'язку з їхньою образно-номінативною природою, специфікою модельованих ситуацій, зокрема концептуалізацією первісного образу.

Виявлені оцінні модифікації українських фольклорних зоосемізмів свідчать про їхню динаміку та семантичну варіативність. При цьому оцінне значення розглядається як компонент, що, з одного боку, є складовою частиною конотативного значення мовної одиниці, а з іншого, – актуалізується в межах прагматичного значення у кожній конкретній ситуації.

Ключові слова: етнічні символи та стереотипи, зоосемізми, метафора, концепт.

Kryzhko Olena. *The image-nominative and valuable characteristics of folklore zoosemisms of ukrainian language*

The article analyzes fairy-tale zoosemisms of the Ukrainian language in connection with their figuratively-nominative nature, establishes the specificity of simulated situations, in particular the conceptualization of the